

- РОМАНОВИЧ - ТКАЧЕНКО

ІЗ ЗЕЛЕНОЇ КНИЖЕЧКИ

(повість)

І. Липень 1920 р.

Ми з Лесем таки вихопились з камінно-залізних мішків, з цегляно-камінчих вулиць—на простір, на запашне свіже голубливе позаду Чорними дірами будинків, хмурими, висмоктаними вулицями згадимлене місто тужило до зелених просторів.

І тепер, як Лесь прокидається й збуджує мене дзвінком: «мамо, я встав»,—його пухкенька постать на ліжку в проміннях купається, а на голові копиця шовкового волоссячка променясто золотіс.

«Мамо, я встав!»

Се значить: «ось, мамо, я вже вийшов із темряви і мовчання ночі, повернувшись з тої таємничої подорожі, що до ранку розлучала мене з тобою, і вже весь день тобі, тобі належу, мамо. А ти—мені!»

Так, цілий день нерозлучно ми вдвох. Від сього ранішнього «мамо, я встав», до вечірнього «поклади мене, будь ласка, в ліжко, мамо» ми укупі живем одним життям, як пупінечка на гіляці, як зерно у колоску.

«Мамо, я встав»...—се значить: зніми мене з ліжка, мамо, умий мене, дай другу сорочку, сукню, черевички. Дай мені мамо, хлібця й молочка й крашаночку... витри мене, мамо і—«дякую... скинь фартушка та поведи у садочок на прогулку».

В садочку весь час сонечко з нами й ми з ним. Так пересуваємося укупі—воно в небі, ми на землі. Купаємося в його голубливих проміннях і, гарячі й червоні, як воно, засем задрімаємо в його солодких обіймах. Бува, що Лесь засне на горбочку під деревом. А я витягну книжечку.

Книжка...

Вона таки прилетіла слідком за мною між трави й квітки на зелену поляну. І як під червоноплямними гілками вищень се зкупі з золотим промінням і оксамитним поцилунком вітру, застигають Леся, я роскриваю зелену книжечку.

ІІ. Липень 1920 р.

Книжок не мала зовсім брати сюди—до сонця, до квіток, до вишень, до травиці.

Книжки люблю дуже. Звичайно—цілий день живу серед них. Оглядати свіже—надіслані книги, перечитувати їх заголовки, вписувати їх до старої товстої книги, мов любих дітей, шикувати лавами на полицях шафів, і по скінченню цієї обов'язкової бібліотекарської праці, умостившись в кріслі, поринути у таємничу розмову за поміччу друкованих сторінок з тими, хто знову минулій світ і життя, провидив їх у майбутньому... Таке було мое життя поміж книжок. І на нього не нарікаю.

А то ще, як трапиться співбесідник чужинець—відгадувати в його чужих загадкових словах думки його, перекладати їх свою мовою, на довгих шпальтах паперу... Люблю книжки дуже.

Але сонце, небо, безмежні простори—ой, чи не дужче кохаю. Книжки—на затишних полицях, побудьте трошечки без мене. Почекайте мене якийсь час і записані шпальти, відпочиньте в столі. Душу свою я напою сонця вогнем, пахощами зілля, прозоро-блакитними просторами.

Я прощалася з моїми приятелями, що хovalisя по шафах бібліотечної залі й кабінету до читання. І з тими, що в моїй власній кімнаті з-за дверцят маленької шафи немов напрохувалися: «і мене... візьмий мене з собою... засумуеш бо без нас...»

Нікого, нікого з вас не беру з собою в лани широкі, в гаї зелені,—тілько Леся самого, тільки моє маленького Леся. Я ж так довго тут, по-за вами, його, моєго сина, сина не бачила.

І одна, єдина книжечка сама якось всунулась поміж його сороченята. І вже аж тут насмілилася показатися на очі мені. І вічно лізе мені в руки, або в кишеню великого хвартуха. І як тільки спущу із рук Леся, як тільки він сам собі в травиці забавиться, або як його дзвінкий сміх зміниться тихим сонним подихом, ся книжечка всовується мені в руки. Роскриваю й дивлюсь на незаписані білі сторінки її й оливець тиснеться в пальці. Се книжка особлива. Моя. Зелена.

Не читаю в ній. Душа моя до неї рветься завжди, як душа скутого залізом міста—на зелені простори.

В ній—пишу.

Там, дома, в щоденній праці коло книжок, праці на хліб, чисті сторінки сеї книжечки часто вабили мене до себе, жадаючи дотику моїх пальців, дотику моїх думок. Але марні сподіванки! На хвильку відкривши, я рішуче закривала її й зітхаючи, мов з другом прощаюся, хovala її в глиб своєї шафи.

Хто б на хліб заробив дітям, як би почала я прислушатися до голосів, що коло мене і в мені бренять і акордами засівуть білі сторінки зеленої книжечки?!

Ні, чі, лежи собі, зелена книжечко, спокійно й своїми
листичними сторінками дилетантку не спокушай!

«Где як вона, ся книжечка, тепер тут на волі коло
— Вічно коло мене й нашіптує: «Слухай, тут ти вільна.
— сонце, зелені простори, твої думки, що линуть у простори
— загубляться там... Чуєш? Загубляться! Як загубиться й те,
— тобі вітерець наспівує, коли не запишеш на моїх білих
сторінках.

Прислухайся ж до твоєї душі — там дрімає в акордах
все, що від сонця й од людей.

І мої білі сторінки чекають... Чекають сторінки зеленої
книжечки.

Літ. Липень 1920 р.

Прокидається Лесь і наш програм денний йде собі далі.
Зелена книжечка змить зализти до кешені, ревно ховаючи
в собі оливця, а на руках у мене знов маленькє рожеве
пухкеньке хлопченя; тулиться до мого обличчя, гладить його
шепочучи: «гарна мама, люба мама»...

Любі чорні оченята, оксамитові маленькі ручки!

— У їdalнью, у їdalнью! — раптом гукає Лесь, — наче
щось згадав.

— Чого тобі у їdalнью? Що будеш там робити?

— Картопельку їсти й варенички й молочко пiti.

А в їdalні по скінченню обіду Лесь заповідає урочисто:

— А тепер Лесь буде збиратись на прогулку.

— Куди?

— А до Богдана Хмельницького!

Звик у місті на площу ходити, де пам'ятник, та й тут
се згадує.

— А може Лесь піде у садочок?

Хвильку в думках якась праця — і:

— Добре — у садочок піде!

І на траві серед кошенят, курчат, метеликів в захопленні
метушиться, бігає, ловить, доганяє їх, щось вигукуючи й оживлено
розмовляючи з ними.

Аж до утоми!

— Мамо, мамо, візьми мене, будь ласка, на руки, Леся! —
се вже втома перемагає міць і моторність ніжок.

— Нащо на руки? Іди, за ручку походимо. Ніжки ж
, тебе є?

— Ось, є!

— От бач, є ніжки! То вони хочуть ходити.

— Ні, не хочуть! Візьми мене, будь ласка, на руки, Леся...

Беру. Що вже там змагатися? Ношу по садочку, при-
горнувши до серця. Мабуть, тяжко. Не помічаю. Бачу тільки
— зені очка, глибокі та спокійні, рожеві щічки, шовкове

волосся. Тепло маленької істоти відчуваю. Пахищі її, ніжної квітки.

Міцні рученята обхоплюють шию. Тулиться до лица гаряча пухка, напосна сонцем щічка. Все ближче, тісніше. Ручки маленькі—вони міцніше кайданів залізних. Душа моя—туди, де стріляють... Та, вільна душа, коли я сама... А ручки, охопивши шию: «Ховай, бережи життя—В льохи! В льохи—од пострілів...»

«Носом до носа»—жартовливо треться носиком милуючись дитятко.

А то на руках у мене (сидимо на горбочку) спокійно й зосередковано вдивляється Лесь в далечіні: о, «бам-бам» (церква), вітрячки, Дніпро; і ближче навколо себе: о, корова пасеться в городі, кінь траву єсть.

Посидить, відпочине й знов скаче у мене на руках. Прудкі ніжки, бува, викинути зелену книжечку на траву з кишені. Що ж, травиця зелена збереже її, зелену книжечку. І широко віддана мені книжечка знов якось шлях до моїх рук знайде... У відповідну хвилю... вона вже знає коли, знає як...

Не серед щоденного життя, заповненого працею на хліб, не в сірощах заклопотаного метушливого міського дня.

А в дні «волі й краси» на лоні природи, коли материнське серце вщерть налито радощами кохання й коли мале дитятко спочиває.

IV. Серпень 1920 р.

Там, в світі галасливому, в світі міському, скута залізними лещатами життя,—день розібраний по годинах і вільної хвилини для себе не маю—мого маленького Леся мало я бачила. Ранком, нашвидку проковтнувши чай з хлібом (останніми часами вже без хліба й без цукру), кажу Лесеві «до побачення» й поспішаю до книг (до заробітку... до хліба!.. до хліба!..).

Притулків дитячих багато (батьки полягли в битвах), і кожному досить дітей, яким книжка потрібна. Добувати нові книжки, утримувати їх в порядку, видавати їх для читання, приймати назад, перечитувати все нове. Безліч роботи там маю.

В три години варю обід. І обідаємо разом: Лесь, я й моя дванадцятирічна Олюня, що доглядає Леся (до школиходить змоги немає в наших злиднях).

Ще годинку—з дітьми провожу, а тоді знов до роботи. У великій чудово підібраній науковій бібліотеці теж лад потрібний: в свою пору вчені йдуть книги читати. Прихожу ввечері—після роботи, Лесь уже в ліжку. Руки рожеві цілую, що роскинулись у ві-сні, обережно, тихо, щоб не

— отримала мененято. Спить Лесь. І мене, що поривалася з-за роботи, вже йому не треба. То вже йду до біля якої вічним докором розгорнута повість «Нетри», що чекає перекладу. Иноді—така втома: є краще спати лягти, та Лесь раненько спитає: «Я чи ти мені хлібця, мамо? Дай мені, будь ласка, хлібця, як голодний».

Хіба можу колись сказати, що не оставила?! А щоб щоденно для Леся—до мого бібліотекарського заробітку ще щось. І до пізньої ночі вистукує машинка чорні радки для Всевидату.

Отже, Леся майже зовсім не бачу там, в світі міському, в щоденному життю.

Тут же, тепер, на зелених просторах в довгожданну пору спочинку — милую, голублю маленято цілий день, Ношу, пригортаю до серця маленьке, ніжне, тепло, загадкове, сотворіннячко.

V.

Замісць пшона (в останні часи гарматного обстрілу тільки пшено було у нас) імо справжній м'який чорний хліб. Чай п'ємо з цукром і навіть з молоком. До схочу картоплі й каші гречаної. Час від часу навіть — невидана роскіш—вареники з вишнями та галушки з сиром.

Лесь (се ж мов у ві-сні) їсть яйця, п'є густе, запашне, свіже молоко.

«Багато, багато, картопельки!» — вигукує він радісно, коли вносять велику миску картоплі.

«Вареничків багато, багато»...

Багато, багато усього. Ще до цього не звикнемо ми, зголоднілі, й се нас дивує.

В місті всього обмаль було. Наша буфетна шафа вічно порожня. На вулицях люди, мов тіні тинялися почорнілі, змарнілі, страшні. А Лесь прохав там:

— Дай мені трошки хлібця, мамуню!

— Дай мені кашки, трошки, але небагато!

А під час останнього (червоного) перевороту, останньої евакуації, ми з Лесем з голоду мусили під обстрілом біти до «Краплі молока», де дітям харчову допомогу давали, щоб одержати: хунт рису, хунт цукру, хунт борошна, згущене молоко, хунт манної крупи.

Навколо літали шрапнелі. Озброєні—стрункими лавами та спішно одступали. Гуркотіла артилерія, довгим пасмом гяглися обози...

Третя спроба зброєю повернути на старе, знов людей з рабів повернуть, прокльонами вмерала в червоних усмішках гармат.

Бухкали з ревом в воду мости; вилітали в повітря комори з збросю... Білим хмарами пари віялася над містом в прозорих хвилях блакиті — лута ненависть з чорної пащі переможеної, загнаного в кут звіря.

VI.

— А де батько? Де тато твій—часом хтось, голублячи хлопчика, із дам — господині моєї знайомих — запитує.

— Далеко! — уривчато кидаю коротку одповідь.

— Та певне незабаром приіде?

— Ні.

«Хіба мусили впрягтися в одне ярмо й волочити воза буденщини? Та ѿ хіба я ѿ дитина моя не можемо сами існувати. Я живу ѿ існую не тільки як жінка, але ѿ як людина. Я живу ѿ маю свою роботу ѿ свої діти. А батько...

Він далеко.

Навіть дуже далеко... Коли є ще живий... А може й помер. Бо від нього звісток не маю.

Де вогонь і меч — він перший там... Де вогонь і меч... Чи побачимося коли? Не знаю.

Кохалися.

Може.

І згадується—у соняшній далекій далині: у артистичній просторій майстерні біля чайного столу невелике товариство святкує успіх на виставці в «Сальоні» нових картин господаря «Літньої ночі» й «Самота скорботна». Картина висить перед нами: чоловік поклав жінці на плечі руки — в садку вона сидить на лаві — владно; ніжно дивиться на неї: «ти моя». І руки його — він стоїть коло неї — готові вп'ястися в її тіло любляче-владно. Але в загадковому сяйві своїх очей ховає вона відповідь:

Може «так». А може й «ні». — «Літньої ночі».

— Саво, знаєш, п'ять тисяч якийсь меценат хотів дати, засмучений був, що «продано».

Тонкий, білявий артист коло полотна.

Мотає кучерявою головою чорноокий велетень:

— Ні, навіть і за п'ять тисяч не можу з нею розлучитися, ні за що!.. Хіба тільки як би це допомогло революції...

Саву знала кілька місяців. Часом здібалися на літературно-артистичних вечірках, або на вулицях і тоді блукали до схочу, він радісно балакучий та натхненний, я мовчазна й захоплено заслухана.

Саву знала з його балачок, з його оповідань. Ще хлопцем школярем стріляв в ката — вихователя. Водив робітників на демонстрацію, еднав їх у міцні спілки... По льохах по лісах ховався від переслідувань ворогів.

Кілька разів сидів за ґратами й знов вогненні шляхи вказував і знов зникав, мов крізь землю.

Завжди озброєний...

Війна, кажете, пригнічує дух ваш...

А я, як люблю я війну!..

Хочете, щоб скінчилася... а я, я ... думаю, щоб не скінчилася, поки не очистить землю вогнем.

З сеї війни, де людей нагаями шлють за панські лани битись, повстане друга війна. Тоді люди за свої лани бити-путься, за себе... Ті, що ні клаптя землі не мали, ті, що нічого не мали... Повстане війна, що вогнем паразитів пожере.

І як очиститься землю вогнем, як згине бруд, сморід, гній від паразитів, тоді тільки не треба війни, тоді сонце засяє... А в початку, знасте, завжди хаос, завжди руїна, і тільки дух творчий над безоднею. Мусимо того духа сопричаститися»...

Уперше в нього в майстерні. Після чаю ходжу, оглядаю ескізи, полотна. Чую: рекламиують, співають. Імпровізаційне привітання виголошує поет Хома. Хтось бравурно заграв. Потім ніжно, мелодійно і тужливо. Я на канапці біля піаніно. Дивлюся на «Літню ніч». — «Літня ніч» вам подобається... Не диво. До жіночої душі промовляє... все, що з сфери кохання, до жіночої душі чарівно промовляє. Тут краса артизму чарує. — Так. Але протестує моя душа вільної жінки проти владаря. Як владно руки його на її плечах.

— Руки! Тут — одвічна й довічна влада серця. Руки — се форма.

Я мені, мені, дивіться ось що промовляє... В сім полотні я закоханий...

Буря носиться в повітрі. Грізні хмари... Маси людей натхненно рвуть кайдани, ідуть владно, гуртом здобути собі людське життя. Обхоплені одним вогненно-гнівним захватом. Десять проти них наставлено списи, кулемети, так почувається, хоч не видно на полотні. Але ще крок з'єднаного гурту, титаничний порив — і ворожі списи зломлються. Ті, хто в перших лавах, незломно в се вірять...

Се там за вікном, бачите все? А ось тут, в келії, в думках та книжках поринув — самотник. Він був колись з ними й зброя в нього на стіні висить, але одішов в самоту скорботну правди шукати... в книги... артизм мислення... А рука його, дивіться, вона тягнеться до зброї. — А око його прикуте до вулиці...

І книги... книги мабуть самі залишаться в скорботі самотній.

Се — мое життя.

— А... а кохання? «Літньої ночі...» Се теж ваше життя?

— Кохання?.. Се червона квітка, яка осолоджує, освіжує... Кохання... Кохання—се коротка пісня... Сьогодні кохаю, а завтра не знаю...

— Се—ваše життя...

Бліснули очі чорні і в моїх на хвильку поринули.

«Кохання—квітка. А я чую: кохання—се сонце...»

Одійшов, покликаний до гурту.

«Сьогодні кохаю, а завтра не знаю...» Хіба се так? Ні, ні не так!.. Завжди, як кохаєш, то наче довіку... «До віку...» Тягти ярмо родини, зробитися як той віл...

Ні, ні. Ах, я не знаю... Сі полотна... Я не одриваюсь од них... І від Сави. Якийсь такий, наче горить він. Прийшов додому з революційних зборів—так довірчivo шепнув мені. Ви ж «своя» правда? Знаєте, вже слушний час... Ось блисне блискавиця...

Не помітила, як Сава знов коло мене. Тільки чую шептіт: Я сам вас провожу.

Так—киваю головою: «добре».

Радісно йти з ним високим, дужим і поривчатим, чути чарівно-мужній стриманий голос, слухати фантастичних оповідань про його повне казкових пригод небуденне життя. І бачити час від часу над собою вогненні чорні очі, чою високе й грізне під буйним кучерявим волоссям. Das ewige «Männlichkeit» з усмішкою говорять про Саву чоловіки с-поміж його приятелів, мляві, сірі, буденні й слабосилі люди.

Уриваються згуки. Замовкає музика... Прощаються, росходяться. Ми вдвох. Мов в тумані піднімаюсь і я. Пізно вже. Беру капелюх, пришиплюю вуаль.

Раптом ловлю на собі захоплений, зачарований погляд. Відчуваю стиск руки того, хто для творчості весь, для артизму й для боротьби... для творення нових світів. Хто присягнув ніколи ні для чого не зрадити... ніколи особливо не піддаватися коханню, щоб себе не втратити.

Сідаю, притягнута його рукою, поруч на софі. Хвилини минають в солодкім таємничім чаруванні. Як би руки мої впилися в буйні чорні кучері. Ніжно б притулити устами до високого в сирових зморшках чола.

Але не ворушуся. Тільки дивлюся в очі. Потім раптом встаю. «Треба йти».

Та руки владно - міцні почиваю на плечах: голублять, милують мене.

— Що хочете? Що?—шепочу.

І як не вириваюся? Як не скину з плечей своїх владних рук?!

— Кохатися.

— Хіба кохаєте? Невже таки кохаєте?—чую приглушенний голос свій.

Божевільне кохання в душі своїй чую.

Слова хочеться від нього... що душа його промовить до мене?..

Жагучий поцілунок замикає мені уста. Довгий, божевільно-солодкий.

— Кохаю,—по хвилі чую шептіт,—кохаю... тільки—на мент ~~заск~~ і відсунувся,—сьогодні кохаю, а завтра—не знаю...

— Кохаєш... захоплено повторюю й мов зачарована ~~заск~~ся на Саву.

І рука тягнеться до нього. Зустрічається з його рукою. Гюстать велетня схиляється до мене. Гаряче дихання на шії почуваю. Руки Сави нетерпляче розщиплюють шпильку капелюха, розвязують вуаль під підборіддям. І уста впиваються жагучим поцілунком.

Бліскавиці очей в напівсутінках... тъмно лямпа горить, ледве освітлюючи стіни, завішані полотнами,—божевільно солодкі обійми втілених рук, отруйно пекучі поцілунки...

Ніч... «Літня ніч»...

І з промінням сонця ніжній погляд його. І збентеження. На всіх стінах малюнки, головки жіночі, сцени кохання.

Вмить одягнувся й воду приніс мені.

— Хоч, допоможу тобі?

І починає вдягати панчохи на мої ноги.

Мовчу. Дивлюсь на Саву, напівросплющивши очі.

— Прекрасна нога. Красу давно відгадав під одяжою. Хочеш змалюю? Чекай, лежи непорушно. Усю тебе змалюю в цій роскішній позі.

— Не треба! Не хочу!

— Не хочеш?

— Колекцій і без мене досить...

— Прекрасного ніколи не досить. Проте, як хочеш...

Чекай, я сам тобі й волосся зачешу й капелюху прішпиллю. Чекай. Ось так гарно буде. А вуаль так треба.

І цілує в шию прощальним поцілунком.

Раптом закидаю йому руки на плечі, дивлюсь в очі бездонні.

Самого поцілунку мало. Що є в глибині душі його до мене? Що його очі промовлять?

А з уст моїх мимохітіть рветься:

— Кохаєш?

Цілує... довго, жагуче. Потім знов дивиться в очі темним бездонним поглядом.

— Сьогодня кохаю, а завтра—не знаю.

В глибині душі ворущиться опромінено:

«Сьогодні кохаєш, а завтра й довіку кохатиме мене дитина твоя».

Цілує. Радісно йду. Під ранішнім ніжним сонцем. До себе.

VII. Серпень 1920 р.

Згадується далі:

Літньої ясної ночі—тихо й тепло було в сяйві місяця й тополі проти моого вікна сріблясто мовчали—збуджуюсь я від руху в глибині своєї істоти: щось завзято й владно поривається звільнитися з тісного оточення й, пірвавши інтимний звязок з нетрами моєї істоти, показатися нарешті мені на очі.

Я знаю, що се. Се моє рідне «воно», що вже довгий час чарує своєю присутністю усю мою істоту й таємничі розмови провадить.

«Тук, тук»,—ніжка маленька бувало вистукує. Чуєш мене?

— Чую, чую любий.

— А хто я, знаєш?

— Знаю. Ти—чорні очі бездонні... буйні чорні кучері над високим зборозненим чолом. Ти—палкий поцілунок огнених уст. Ти—частина творця. І ти—моє маленьке.

І ось від міцного збурення я прокидаюся літньої ясної ночі. Так. Се «воно»: воно на світ хоче з темряви. Так хочеться спати ще. Але годі! Сном муки солодкої не заспокоїш, не приспиш. Треба швидче назустріч тому таємничому, рухливому, що все дужче ворушиться... біль сміливо й спокійно до кінця перетерпіти. Очка чорні вже скоро побачу я...

Похапцем накидаю простору чорну сукню; другу, білу, вкладаю до кошика, кіш—заздалегідь впакований,—сорочечнята, пелюшки, краплі для очей, вата, бінти. Замикаю, беру в руки. Ні, не тяжко, ще якось піднесу. Намацую в столі ключа від брами.

Ляслув ключ в брамі серед теплоїтиші і я на вулиці. Нікого крім мене. Іти недалеко. На розі другої вулиці дім, до якого щоденно входять з надією жінки, а повертаються звідти з маленятками на руках.

Дзвоню сміливо—тут вхід зазвиди вільний, і вдень і вночі. Сідаю на лаву—тяжко втриматися. Наче рветься, щось усередині, і на коротку хвилю хижо, зненацька про-кидається біль.

Ясно освітлений передпокій; тут допити—дві в білих халатах заспані жінки—а як почалося, коли, що зараз. Переодягання: капелюх, пальто, сукня, черевики — все лишається в передпокою.

В чистій білій сукні, мняких солом'яних пантофлях вхожу до палати. Кілька ліжок однакових, білих. Одне застелюють сніжно-білим дбайливо, старанно.

«Що чекає мене тут?

— Чи не смерть?»

Але тихо-тихо. Хтось високий наче стоїть за мною. Наче руки міцно-владні лягають на плечі мені. І наче шепоче чарівний голос: «Життя. Се тобі життя».

Самовар, води гарячої, мило, кружку...

Білі постаті мов жертву приносити готуються. Тихо
такожинко линуть по хаті, ворожать коло ліжка.

— Ще не зараз... Ще маєте час...—се до мене.—Як вам
так треба—ось є дзвінок. І віддаляються.

«Ще не зараз». Бо я мовчу. Я ходжу по хаті, з хрестивши
пальми, і тільки на хвильку зупиняюся, коли раптом, підкрав-
тий ззаду, обхоплює лютий біль.

Я хочу сама з тобою пісбути перед нашим першим
засланням, маленятко мое. Удвох. Без нікого. Сама хочу
заслушати, як ти наближаєшся до мене, перед мої очі, від-
риваючись від глибини лона. Ах, і біль цей невгамовний,
все дужкий біль в собі хочу затасти. Щоб ніхто не чув. Мов-
чання тихе й радісне. Ти ж ідеш до мене, мое маленятко!
Я тебе чекаю.

В люстрі постать моя обважніла звертає увагу мою.
Розглядаю. Нагріле-чекаю Плету коси довгі тухо-туго, щоб
не роскуюється в нестяжнім збуренні останньої години.

Готуюся? Так.

Я ж знаю, що буде щось невблаганне, стихійне, грізне.
Щось дужче за мої сили, за кохання, за радісне чекання.
Я знаю, що доведеться гукнути людей, надавити головку дзво-
ника. Рятуйте!

Білі подушки, простиralo. Ложе смерти. Ні, не смерти!
Ложе кохання. Ложе життя...

«Ай, ай!»—немов заліznі пазури впилися раптово в спину
ї тягнуть м'язи з неї невпинно й безжалісно.

Тихо. Вже ж нічого, нічого. Вже спокій. Швидко вже
чорні очка побачимо.

Хожу з кутка в куток. Але налітає пекучий вихор, щось
зве, шматує все нутро.

Та се ж живе сотворіннячко рветься на світ. Тихо, тихо,
не кричати, ні, ні!..

О-о-о.. А-а-а...

Хтось кричить. Так, се я. Я вже на ліжку. Лежу й не
знаю, чи зможу ще встати. Механично рука налапує дзвоника.
І враз білі постаті надо мною.

Мене трясе. Підкидає, корчить. Біль голий, неперемож-
ний, біль! Бере в свої руки, як кволу дитину й не покидає
ні на мить.

Хтось невпинно стогне, кричить. Се мій голос, мій! Сил
немає муки терпти. А ось-ось се вже мабуть смерть сама.
І краще! Бо вже годі витримати! Го-о-ді... Ай. а-а-а...

Раптом легко. Вмер смертельний біль. Життя народи-
лося. Лежу в утомі. Спокій м'яко голубить, ніжно вколисує.
Білі постаті щось ще пораються біля моїх ніг. А в середині
—аче рана, до якої боляче торкнутися. А вони чомусь саме
ї не дають її спокою.

Але байдужо. Хіба ж се біль? Але ось вже й його нема.
Новий нечуваний і ніби давно знаний голос плачем
розвлягається в повітрі.

— Покажіть, покажіть швидче!—хочеться гукнути. І ледве
ворошатися губи мсі і шептіт свій чую:

— Так, се він. Кучеряве волоссячко, його ніс, його уста.
«Він» маленький.

Білі крила споксю вколисують мняко, голубливо.

«Кохаєш?— Кохаю... Сьогодня кохаю а завтра—не знаю».

«Сьогодня кохаєш, а завтра... завтра й до віку коха-
тиме мене дитина твоя»...

VIII. Серпень 1920 р.

«Я як батько?

Я він знає, що батьком став? Може колись дізнається...
Але ніяких інших обов'язків, крім творчості. Творчості
в артизмі, творчости в житті. Нішо не має в'язати його в тита-
ничних пориваннях. Ані тарілка, ані ложка, ані дитячий усміх,
ані лоно жіноче».

Після тієї ночі—в майстерні—день настав. І вечір.
Я дома була.

Сама. Олюня моя тоді у бабуні жила. В моїй кімнаті
маленькій—тільки стіл, шафи з книгами при стінах, між ними
канапка й ліжко,—довго лямпа горіла й буйно пахли у вазі
квітки.

Чи чекала?

Я? Ні, мабуть не хотіла чекати. Лише стояла біля вікна
й на зорі дивилася. Бліскучі срібні в бездонно-темному не-
бесному озері, мов блискавичні вогні в бездонних очах.

Раз... два... кроки. Хтось в браму увійшов. Проходить
подвір'я. Я, се сусіди...

Чую, браму на ключ замикають. Чужий, хто не мешкає
тут, ледве чи ввійде тепер.

Лямпа. Я. І жмут солодко-запашних квіток. Знов ми
увечері—вкупі. М'ячазні сумуємо другий, четвертий вечір.

Годі вже! Сгиснути серце лещатами! Вгаймуся, цить не-
спокійне! Не можеш, не хочеш... Ну геть з хати ходімо. Щоб
не було спокуси чекати, на зорі дивитися, мріяти.

Капелюх на голову. Портфель у руку... йду на засідання.
Уже в передпокої. І раптом—поривчатий дзвінок.

Постать висока. Ширококриса панама. Вуса довгі,
пушисті, усмішку ховають.

— Виходите з хати де?.. Перейдуся з вами... дозволите?
Кілька слів маю.

Я... Я хіба не маю слів для нього!

Цить, серце, цити!

Ні, не виходжу. Що-йно повернулася.

— То до вас можна?

Чи можна до мене—йому?!

Мовчки відчиняю двері до своєї кімнати й вхожу, Сава за меню. Скидаю капелюх. Книги кладу на стіл. Сідаю на канапі. Із другому кінці її, віддалік.

Цити, серце, цити!

Чтоб затулити лице руками, бо так же хочеться глянути
на ~~жіночно-суворе обличчя. А глянеш—захочеться руку на~~
~~покласти.~~

Але ж він сам прийшов. Сам до мене...

— Отсе заглянув до вас... візиту відплатити... Та й про-
~~вальня~~ ся візита. Іду.

— Іде... далеко?.. Надовго?

Так, мабуть! сам ще не знаю. Етюди збірати. Та й...
одей гуртувати. Вже крайній час.

Подсобається їй майстерня? так!.. Пам'ятає її. Раз же
всього бачила... Й може ще колись зазирне. Найбільше подо-
балося «Самота скорботна» й «Літньої ночі». Се найдорожчі
йому речі. І не прорадст нікому.

А взагалі у неї витончений смак. І в сій келії виявля-
ється. Тут затишно—красно, витончено—суворо.

Очі близкавиці! Не дивіться на мене так! Ні, дивіться
ше, іще...

Мов зачарована простягаю руку до нього. І миттю беру
назад. Але пізно. Сава ніжно схоплює руку залізними
пальцями.

Але чи ж хоч зусилля роблю я, щоб їїувільнити? Я
важаю не дихаю. Дивлюся захоплено в таємничє, суворе
прекрасне обличчя, що все ближче до мене присувається,
тевже? Невже можу знов доторкнутись долонею зборознен-
ного, принадно-захмареного чола!

— Жінко! Чую глухий голос, немов в тумані.—Чуєш,
жінко? Є жінки і є одаліски. Сі останні натираються запаш-
ними маслами, прикрашаються прозорими блискучими тка-
нинками, щоб принаджувати пана до свого тіла, щоб чарами
тіла свого невідступно тримати його коло себе.

Ще є квочки... Дітьми, сими безпомічними чарівними
істотами в'яжуть вони чоловіків по руках і ногах і в ім'я
з тей змушують вічно кохати себе. Хочуть—ті і другі—раба
з чоловіка зробити. Самі—найганебніші невільниці! І набри-
зають вони всі.

— Ще є жінки... Заглиблені в своє внутрішнє життя
в циті світу цілого... незалежні й творчі... духом творчі...
Близкавиці нового прекрасного життя сиплють навколо себе.
І з цих нас вічно тягне.

Голова Сави, ся голова прекрасно грішного бога, на
~~всіх~~ моїх.

— Жінко! Скажи чому така чарівна річ любоші жіночі?
Жіноче милування?

Його уста торкаються персів ніжно й пекуче. Мов гарячий соняшний промінь проймає мене до середини.

«Жінко! Жінко! Чому такі упійно-чарівні любоці чоловічі?»

IX.

Так, друже: є одаліски, є квочки і є жінки.

А мені завжди хотілося бути людиною.

Хотілося й кохання, але без душного кубелечка з його кухонним чадом, подружнім спільним ліжком, і «головою родини» (начеб-то мені моєї власної голови не досить), невільником родини, єдиним зарібником—чоловіком, єдиним паном.

І ще мені хотілося: щоб мала змогу, мала час слухати пісень тих, що з глибини душі рвуться на світ, навколо мене чарівним співом лунають... Щоб мала час взяти оливець, щоб мала «дух вільний» для поєднання із зеленою книжечкою. Се—єдине на потребу. О, як би я була тобою, друже, «грішним богом», жінкою, який може блискавично творчо поцілувати та й піти спокійно в світі іншої творчості, бо... дитину жінка завжди догляне.

А хто ж мені мою дитину догляне?

Вересень 1920 р.

Знайшлася жінка, що захотіла доглянути. Се—твоя мати, Саво. Ще не стара, струнка бадьора жінка, з легкою сивизною в чорних густих блискучих косах, увійшла в мою кімнату, саме як в неділю увечері писала, а Лесь, на колінах у мене умостившись, теж водив оливцем на папері.

Привіталась. Сіла на канапі вstromила в мене проникливий погляд глибоких чорних очей.

— Ви мене не знаєте... але...

— Знайоме мені обличчя ваше, таке знайоме...

— Я пришла до вас, бо у вас є син мої Сави, мої сина.

«Мати!.. Ось чому лицезрені знайоме... таке, як у Сави, тільки мнякше, лагідніше...»

— Так у мене є мій син, насамперед мій.

— Голубонько, не відштовхуйте моєї руки: ваш син, ваш і син Сави, одночасно—мій внук Ви—мати, як і я; ви зрозумієте мене. Давайте вкупі доглядати його! Малесенський, йди до мене, йди!

І Лесь схопився за простягнені до нього руки. Сміється.

Через чверть години ми сидимо поруч на канапі. Лесь переходить з рук на руки від мами до баби, від баби до мами. Вона нещодавно тільки довідалася. Одержаняла листа від Сави. Далеко він і не пише, коли вернеться. Вічний бунтівник, вічний мандрівник, артист... тепер революціонер-борець.

«Значить, Сава знає про сина».

«Чаще вам се цікаво, мамо, знати, що маєте внука, — зо Галини Гамалії, попитайте її»—так пише їй Сава й зазує.

«...цікаво!» Так внука чекала, бажала. Але Сава з творчого одружився, і не міг її зрадити для родинного члена. І не було надії. А отсе тепер. Боже, яке воно бувше, любе дитятко! Три роки йому? А вона й не знала. Й зовго...

Поспішила зараз найти його; догадувалася, що голо-
сть. З сел ніхто не везе... сі вічні зміни влади О, як там,
... Саві... в сій ненастаний колотнечі... Скільки вже
задивилася на голодних городян, що останнє шмаття селянам
з-осяєть на хліб, чорні, виснажені, змарніли...

А їй на селі — добре. Лікарка вона—вже п'ятнадцять років на одному місці. Роботи багато, але й всього в неї багато: хліба, й молока, й масла—корова є—городини, садомини... А спо-изати нема кому: вона та небога, п'ятнадцяти-
річна сирота...

— Ні,—хапає мене за руки,—ви не можете відмовитися! Мусите Лесь до мене везти. Йому там добре буде. Та ви на себе гляньте: хочте в труну лягти? Розуміється, останні шматки для Леся зберігаєте, самі голодуєте... Ідьмо, що як найшвидче. Я на селянських конях... спакуюмо Леся, посадимо на воза та й ньо-ньо... Правда, маленький?..

Ньо-ньо-ньо... на коні...

Підстрибує хлопчена на бабинім коліні.

Він же, Лесь, страшенно любить коні.

Як іхати? Робота ж тут лишається... Бібліотека... Переклади...

— Робота? То відпустку вам дадуть. Можу посвідчення підкарське дати... Але вам хіба треба посвідчення? Глянути на цього досить... Ідемо з мамою, маленький...

— Ідемо з мамою...

Він, Лесь, у мене на руках вже: сонна голівка на мойому плечі. В неділю маю сама час його до ліжка класти. Одна дужка його залишилася в бабуні і він сонним голосом шепоче:

— Ідемо з мамою й бабою...

X. Вересень 1920 р.

Білий птах на синьо-сірих хвилях. Білий птах із чорним підхвостем на спині—двічі в день з далини випливає. Се мені—шептено.

Вже кілька часу тут і не помічала зовсім пароплавів, зовсім забула й за те, що врешті доведеться узти босі ноги, одягти дорожнього плаща, узти торбу й купу запи-
паперів (до зеленої книжечки, геть записаної, довелося
заперу додавати) і таки поставити свої ноги на поміст

білого птаха з чорним димарем на спині, а завтра й на брук Вавилону.

Доведеться сказати: «до побачення, Лесю, до побачення сонечко, до побачення, запашні зіллячка на горбочку й у тихій полонині.

Всього кращого, всього кращого!

Лесеві добре буде. Заміськ мами—баба з ним тут лишається. Вона нетерпляче чекає, коли вже Лесь її буде, до неї перейде... Ви не турбуйтеся, Галино, йдіть до своєї роботи, ми тут будемо цвісти з Лесем... в садочку, на луках... А потім і садочек інший утворимо, дитячий... В гурті житиме він, ваш Лесь... Гуртувати будемо малечу... Так, так... як ви мріяли... Так, так, як ви казали; в гуртуванні жінок й увільнення їх... А ви йдіть своїм шляхом... ви—твorchістю осяяна... Ідіть своїм блакитним шляхом... і може, може колись «його» зустрінете... «його»... мого сина... Вашого Саву... Він ваш, він у вас в душі... Тільки—вогненними шляхами він іде.

Я як то мамі буде там без тебе, Лесю?

Та правда, хіба там мама буде, у місті?

Зранку праця, там де нове життя кується, нові гнізда для маленят в'яться.

В хаосі збурення світового нову долю поневоленій жінці... Писати, промовляти... праця, праця й праця...

Та й книги в бібліотеках чекають моїх рук... і довгі шпалти перекладу...

Як оточить все це мене... Де ж тоді буде «мама», дитятко?!

Не випускаю ж, доки воно коло мене—маленьких пальчиків. Очей не відвожу від рухливої граціозної постаті.

— Лесю, де ти, Лесю?

— Тут я (в нього виходить не чисто «я», а «ля», так мняко, ніжно), близенько коло мами.

«Близенько»—се найголовніше.

— Лесю, Лесю, а що ти поробляєш?

Він на травиці. «Читає газету». Двоє кошенят стрибають коло нього на траві, хочуть, здається, теж газету читати.

Ось вчепилися пазурками в папір.

— Читаю «ля». Не бери газети, кицю, не бери.

Спритне кошенятко таки видерло в нього газету. Лесь тупцяється коло нього. Одняти б, та страшно. Простяга до котеняти руку.

— Киця колеться, мамо!

— Колеться! Киця дряпається, Лесю, а голка колеться, суха травичка колеться, а киця дряпається!

— Віддай мені газету, кицю,—репетує мале.— Та ну віддай!

На диво слухняна киця залишає газету. Лесь піднімає її й муркоче.

— Така погана киця... І лізе до неї, сам зачіпав газетою.

— Мамо, мамо, — награвшись з кицю до схочу.

— Візьми мене за ручку та погуляємо.

— Ну, розуміється, погуляємо. Я ж тільки того й хочу,

— єзди з мамою гуляв. Хочу рученьку твою тримати.

— маму, Лесю, куди хочеш, веди.

— Заніше до курочок, до півничка...

— ташине подвір'я буйно травою заросло. Пишаючись

— із червоновою бородою й гребінцем поміж курами

— жає. Курочки цокочуть: ко-ко-ко ко...

Спіймай мені курочку, мамо!

— Спіймай сам, попробуй.

Розчепірені ручки в повітрі мають, а курочки ніяк

вхоплять.

— Спіймай, мамо, курочку, бо я не можу...

— Так і від мене ~~музичка~~ тікає, бачиш...

— А тепер до спр-ів...

— Добре ~~хочі~~ до огірків...

Се вже ~~дає~~ й є легка подорож. Доводиться стежкою під гору спускатися, а потім східцями в яр.

— Допоможи мені, мамо.

Крекчено, стогнемо, але за допомогою мами таки досягнемо мети.

Під лапастим листям теплі зелені огірки.

— Дай, мені, мамо, огірочка.

Свіжий, ще теплий огірок хрумав на зубах (передні ж ~~всі~~ зуби має) Леся. А ручка вже тягнеться до стеблини картоплі, на якій сидить метелик.

— Мамо, спіймай метелика.

Після невдалого полювання,—метелик прудкіший за ~~всі~~—поволі сунемо назад нагору.

— Мамо, мамо, візьми мене на руки, Леся, бо я дуже ~~втомився~~!

— Йди на руки, маленьке серденятко, йди! Тут же твоє ~~місце~~, коло маминого серця.

— Поклади мене, мамо, у ліжко!

І вже майже спить, втомлений прогулкою, напосний ~~свіжим~~ повітрям.

Несу в ліжко. Обережно роздягаю маленьке, тепленьке, ~~любені~~...

Потім сідаю й дивлюсь на нього. Як одійти. Еже ж швидко їхати й очі не бачитимуть золотого волосся, ~~хві~~ового личка.

І книжечка зелена марно мене чекає...